

Главни уредник
Зоран Хамовић

Уређивачки одбор
Душан Т. Батаковић
Душан Кораћ
Смиља Марјановић-Душанић (*уредник*)
Војислав Павловић
Даница Поповић

Ликовни уредник
Драгана Атанасовић

Ова књига је објављена уз подршку
Секретаријата за културу Скупштине града Београда

ПРИВАТНИ
ЖИВОТ У
СРПСКИМ
ЗЕМЉАМА
СРЕДЊЕГ ВЕКА

приредиле

*Смиља Марјановић-Душанић
Даница Појовић*

СЛО

2004

КОТОР – МОДЕЛ КАСНОСРЕДЊОВЕКОВНОГ ГРАДА

Средњовековна градска комуна, каква је постојала у Котору, права је ризница разноликих података, драгоцених у покушају испитивања елемената који одређују приватни живот у једном медитеранском граду. Дуга муниципална традиција Котора условила је линију развоја градског живота, у којем су појединци имали јасно одређену улогу. Усклађивање приватних интереса његових становника са напретком градске комуне и благостањем Которске бискупије може се уочити превасходно у писаним изворима: на првом месту, у статутарним одредбама, а затим и у њиховом примењивању у свакодневном животу, о чему сведочи архивска грађа са својим фондом судско-нотарских исправа. Будући да се ови писани извори односе на регулације јавног живота, они третирају проблеме који се тичу углавном спољашњег, те нам се приватни живот которских грађана представља само донекле, и то у деловима иза којих је тешко проникнути. Ипак, и само постојање писаних извора који сведоче о институцијама, прописима и традицији својственим животу града, поред материјалних остатака и понеких књижевних извора, пружа за наше подручје сасвим изузетну прилику за спознају вишеслојних питања и проблема који се намећу у изучавању културе и историје средњег века.

Јавни и приватни живот се не могу посматрати сасвим одвојено, што и истраживање средњовековног живота у Котору потврђује. Црквена и градска политика су усмеравале и најнепосредније утицале на обликовање живота појединаца, а тај процес донекле се може и обрнуто посматрати. Функционисање комуне непосредно зависи од упућености становника једних

на друге и од њиховог повезивања и начина удруживања у јавне градске институције. Појединац остварује своју приватност кроз прихватање главних одредница градског живота, које су законски регулисане Статутом. Стога, као максима грађанина који жели да живи у граду и оствари своје личне циљеве може да послужи изјава коју је дао Лосе шепави 1335. године пред которским судијама: „Не желим да радим противно Статуту“ (*Nec ego volo facere contra statutum*).

У истраживању приватног живота касносредњовековног Котора отвара се неколико целина. Овом приликом Котор ће се посматрати из нешто другачијег угла, као модел града, тј. као могућност за остварење живота појединаца. Стога ће цркве, манастири, тргови, улице, куће, извори воде, бити разматрани као урбанистички фокуси, оријентири за свакодневне и празничне активности. Животни пут Которана биће представљен у основним цртама, од начина становања и проблема везаних за живот у свом дому, преко активности током пијачних дана и светковина, и, коначно, пред забринутошћу о свом телесном здрављу. Читањем опорука Которана суочених са страхом од смрти, посебно у време харања куге, слика људске душе се отвара и омогућава нам да сазнамо њихове последње жеље. Према томе, нека од питања која су предмет истраживања историје приватног живота посматраће се у оквиру једне средњовековне развијене урбанистичке целине која је сачувала архивске податке о својој прошлости, а који омогућавају непосреднији увид у живот појединаца.

У раздобљу о којем ће овде бити речи (од 14. до прве половине 16. века) Котор се више пута нашао у ситуацији да мења своју званичну политику и врховну власт. Две управе су биле најдуже и тиме пресудне за развој и утемељење градског живота Котора – врховна српска власт над Котором трајала је током целе владавине Немањића, док је владавина Венеције успостављена у првој половини 15. века и трајала до пред крај 18. века. Управе над градом омогућавале су развијање неких сегмената живота или брже усвајање страних, посебно венецијанских навика.

Цркве и манастири као обележја града

Град Котор, омеђен и брањен зидинама, протеже се на уском простору, између мора, речице Шкурде, подморског извора Гурдић и брда Свети Иван. У средњем веку главна которска улица водила је од катедралне цркве Светог Трипуна до конкатедралне цркве Свете Марије Колеђате, која се налази покрај северних бедема, уз које тече понорница Шкурда, по којој је и црква познатија као *Sancta Maria de flumine*. Ова *via publica* је повезивала јужна врата са северним и била главна улица за пословања и трговину коју је град обављао са залеђем. Везу са морем Котор је остваривао западним вратима која су се отвараола ка комуналном тргу *platea Communis*.

Попут других средњовековних урбаних целина, и у Котору су градске цркве са трговима биле средишта дешавања. О постојању и посвети несталих цркава и манастира сазнаје се преваходно из сачуване архивске грађе.¹ У оквиру зидина налазио се знатан број цркава, рекло би се и изузетан у односу на величину града. До краја 15. века у самом граду се могло побројати чак око тридесет цркава. Цркве су подизане у оквиру градских зидина *in la terra*, али и изван зидина *for di la terra infra confini da Catharo*, како се говорило почетком 16. века (према једном документу из 1508. године).² Которски бедеми су чували, на првом месту, катедралну, затим конкатедралну цркву, угледне и старе градске цркве, манастирске цркве, цркве са седиштима братовштина, као и капеле патрицијских породица. У њиховом распореду може се препознати једна уобичајена симболика, односно организација лаичког и црквеног живота у односу на главни градски трг на којем се налази Катедрала. Такође, велики број цркава се подиже у близини тог највећег култног места града. Уз брдо Свети Иван, на које налаже олтарски простор Катедрале, простире се градска четврт Крепис, са бројним црквама.

¹ Попис некадашњих, као и до данас сачуваних цркава, са архивским подацима о њиховим посветама, времену настанка и пропасти дао је дон Иво Стјепчевић у својој монографији о катедрали у Котору: I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 57–63.

² ИАК СН 25, бр. 252.

Приказ Котора током ојсаде Хајрудина Барбаросе 1539. године, дворез, крај 16. века.

У касном средњем веку изразиту улогу у активном обликовању свакодневног живота и осећања верника имали су фрањевци и доминиканци, два новооснована проповедничка реда. Убрзо након доласка у Котор крајем 13. века, фрањевци и доминиканци оснивају своје прве велике манастире изван града, на истакнутим стратешким положајима у непосредној близини бедема: са северне уз Шкурду (доминикански манастир) и са јужне стране близу Гурдића (фрањевачки манастир).

Може се закључити да је, попут других средњовековних градова, и стари Котор могао бити описан речима свете Катарине Сијенске, која је град посматрала као слику душе, а његове бедеме као границу између спољашњег и унутрашњег живота. Капије су осећања која спајају живот душе са спољашњим светом. У центру града, где куца срце, стоји Свети храм.³

Которске цркве и манастири су настали углавном ктиторством которског племства. Патронатско право над црквама

³ T. Burckhardt, *Siena. The City of the Virgin*, Oxford 1960, 53.

је било наследно, те су носиоци права били херeditари. На овај начин се прожимало приватно и наследно право једне породице са изразито јавним и комуналним, односно са црквеном хијерархијом. Примера ради, може се поменути да су херeditари цркве Свете Марије Колеђате биле прво породице Дерса и Бизака, а касније Бизанти, Драго, Грубоња, Пасквали, Бућа, Загури. Породица Де Скитис је имала право над црквом Свете Марије Магдалене, да би касније патронатско право преузела породица Драго. Цркву Светог Антуна опата изградио је у 15. веку богати грађанин Марин Друшко, те је била под јуспатронатом ове породице.⁴

Которска властела и грађани су веома активно учествовали у црквеној управи и економији. Приватно и неутуђиво право које су породице имале над својим црквама морале су да прилагоде законима Которске бискупије и градске комуне. Према закону из 1334. године, који је донесен за време которског бискупа Рајмунда Агоутија (1331–1334) о избору свештеника и опата цркве треба да одлучи већина херeditара, односно већи део породице. У закону је истакнуто да оваква пракса има своју дугу традицију (*ut antiquitus extitit ordinatum*). Ова законска одредба је добар пример да се види на који начин се которска општина обрађала осећањима верника. Одредба почиње речима: „...Размишљајући и увидјевши велику опасност за наше душе и желећи да послушамо и обавимо налоге свете Мајке цркве, одлучујемо и наређујемо...“⁵ Црква је приликом оснивања добијала земљишне поседе, а да би управа над црквеним добрима остала у рукама грађана Котора, 1370. године је прописано да за ректора цркве не сме бити изабран странац.⁶ Законом из 1422. године, статутарно су одређена права и дужности црквених патрона у погледу избора управитеља цркве и њеног имања. Законом је одређено да црквене

⁴ I. Stjerčević, *н. г.*, 57–63. О патронатском праву над црквама које су наслеђивали само потомци и рођаци, уп. С. М. Ђирковић, „Парница о цркви Светог Луке у Котору“, у: *Црква Светог Луке кроз векове*, Котор 1997, 127–137.

⁵ *Monumenta Montenegrina VI. Episkopi Kotora i Episkopija i Mitropolija Risan*, ур. V. D. Nikčević, Podgorica 2001, 166–167.

⁶ I. Stjerčević, *н. г.*, 57; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од груђе половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 141–142.

старешине морају боравити, или у самом граду, или у његовој непосредној околини.⁷

Функција прокуратора може се најбоље сагледати на изабраним примерима из доступног материјала судско-нотарских књига из 15. века, које говоре о црквеној имовини, њеним приходима и земљишним поседима. Из исправе која носи датум 31. 7. 1436. сазнаје се да су у то време прокуратори манастира Светог Фрање били чланови угледних которских породица: Грегор де Гимо, Базилије Маринов де Безантис и Михаило Трифунов де Бућа. Даље, у исправи се говори о превасходној улози прокуратора манастира – уступање манастирског земљишта у закуп. У поменутој исправи прокуратори манастира дају за стално Урбану и Симку, члановима породице Мекса (која ће дати знатан број трговаца и свештеника) врт манастира Светог Фрање изван градских врата Светог Николе на Шкурди. За такву одлуку морали су да имају одобрење гвардијана манастира (у овом случају фра Марина из Дубровника), монаха (мале браће), као и одобрење которског провидура и судија. Такође су могли да изнајмљују куће које су биле у манастирском поседу, као и да најамнину коју су од изнајмљене куће добијали дају трећем лицу. Тако су већ поменути прокуратори манастира Светог Фрање 29. 11. 1436. дали свештенику Николи де Мекса, викару, најамнику куће обућара Стојка Јагне на Шурању, у износу од 30 гроша, колико Стојко плаћа манастиру. У истој исправи продају Јакобу и Леонарду де Ескуло виноград манастира Светог Фрање на Пучу за 400 перпера.⁸

Из наведених примера може се обликовати слика о начинима регулисања најамнина кућа за становање и закупа обрадивог земљишта, али превасходно о пословањима цркве у касносредњовековном граду.

У архивској грађи цркве се најчешће помињу када је реч о њиховим пословањима и издржавању, међутим у судским исправама куће за становање се приликом њихове продаје или изнајмљивања детаљно лоцирају, најчешће покрај црка-

⁷ A. St. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom Republikom (1420–1797)*, Zagreb 1934, 72.

⁸ ИАК СН 6, бр. 5 и 20.

ва, пекара, бунара или других кућа. Већина стамбених градских четврти (*contrata*) називала се по црквама (*contrata* Свете Марије на ријеци, Светог Мартина, Свете Марије Магдалене, Светог Михаила...). Два примера из 15. века сликовито говоре о уобичајеном окружењу домова за становање. Крајем 1437. године Станка, удовица Брајка Мариновића, дала је свом сину, Николи пекару, своју кућу у пределу цркве Светог Михаила, а која се налази између куће Радича *scortegatoris* (кожар – дерач, према називу очигледно мачака), куће Добрушка златара, куће Драга Лукина Драго и улице. Године 1439. двојица грађана Столива поклонила су своју кућу Владани, која је била дојиља у дому Николе Палташића. Кућа се налази у близини цркве Свете Катарине на Крепису код куће Ловра рибара и куће Полина млинара.⁹

Становање

Грађене од дрвета, камена или опеке, стешњене једна уз другу дуж уских улица или на пјачама и пјачетама неправилних облика, которске куће су умногоме подсећале на уобичајене приморске градске стамбене куће.¹⁰ Премда је тежња касносредњовековног урбанизма била да се сузбије грађење дрвених кућа подложних уништењима која су доносили пожари, у првим сачуваним нотарским књигама которске општине из прве половине 14. века још се често помињу дрвене куће.¹¹ Преовлађујуће средњовековне которске куће углавном су би-

⁹ ИАК СН 5, бр. 813 и 936.

¹⁰ Анализом сачуваних делова стамбених кућа у Сплиту, Трогиру, Шибенику, Дубровнику и Котору, Цвито Фисковић је закључио да је у Далмацији постојао јединствен тип кућа у 13. и 14. веку. Уп. С. Fisković, „Romaničke kuće u Splitu i Trogiru“, *Starohrvatska prosvjeta* III, sv. 2, Zagreb 1951, 129–178. Један од првих покушаја реконструкције изгледа которске стамбене архитектуре: С. Fisković, „O umjetničkim spomenicima grada Kotora“, *Споменик САН ССН*, Београд 1953, 71–101.

¹¹ *Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326–1335*, ур. А. Mayer, Zagreb 1951, бр. 116, 368, 396, 427, 430; *Kotorski spomenici. Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332–1337*, ур. А. Mayer, Zagreb 1981, бр. 174 (*dorum meam lignaminis in territorio sancti Triphonis*).

*Враћа – излоџ радњи
у которској улици.*

ле једноћелијске, организоване према вертикали. Просторије за становање налазиле су се на спратовима, док је приземље најчешће имало утилитарну намену и служило за пословне просторије, тј. подруме, магацине, занатске радионице или таверне. Радионице, које су биле у исто време и радње у којима се продавала роба, имале су препознатљива врата – излог („врата на колена“), односно врсту повезаних врата и прозора, која се и данас могу видети у приземљима которских кућа. Преко ових излога занатлије су остваривале комуникацију са улицом.¹²

У статутарним прописима о изгледу кућа уочава се преплитање приватних захтева грађана за уређењем својих домова са захтевима градске општине. Градиле су се мале приземне, али и двоспратне и троспратне куће, као и палате властеоских породица. До горњих спратова водило је, уз фасаду прислоњено, дрвено или камено степениште (*scala*), око чијег грађења је често долазило до спорова суседа којима су куће биле спојене, као у случају када је 1329. године *Angelus de Sciti* тужио *Paulus de Rille* да је саградио камено степениште уз

¹² О неким, примерима сачуваних средњовековних „врата на колена“ у Котору, уп. Z. Milošević, „Arhitektura zanatskih radionica srednjovjekovnog Kotora“, *Годишњак Поморског музеја у Котору* XLI–XLII, Котор 1993–1994, 73–78. О истом типу врата у неким далматинским градовима, са напоменом да се слична могу видети и у Сполету, Абруцима, као и у Млещима, уп. С. Fisković, „Romaničke kuće u Splitu i Trogiru“, 137.

његову фасаду.¹³ Услед велике насељености, често се дешавало засвођавање дела улице, па чак и изградња или проширење куће над таквим сводом. Законом с почетка 14. века прописано је да нико не сме да гради сводове изнад которских улица ако за то није добио посебно овлашћење од саме општине.¹⁴ Према томе, комуна је одлучивала када су појединци са својим личним потребама за већим простором за становање могли да испуне услов за промену законског прописа.

Просторије су добијале светлост преко прозора, балкона и галерија. Појам данашњег балкона означавањем је речју *solarium*, али је могао да означава и спрат куће, као и одмориште на степеништу. *Balcon* и *balconata* су највероватније означавали бифоре и трифоре.¹⁵ У которском Статуту помиње се и *solarium*, у пропису да се не сме градити изнад крова суседне куће, док се *fenestris et balconibus* помињу заједно када се прописује забрана њиховог грађења насупрот истима суседне куће. Исто је важило и за врата, која нису смела да се праве ни према мору ни према реци. Да се нису сви придржавали ових закона сведоче судске оптужбе. Тако се суду обратио Франце Ваклеша 1335. године из предострожности да Лосе шепави (*Lose çopto*), који у то време гради своју кућу, ипак не би направио врата и прозоре насупрот његовим. Лосе на то одговара да не жели да ради против Статута.¹⁶

Ако се има у виду да су законске одредбе настале као међусобни утицај приватних тежњи грађана и захтева њихове комуне, може се претпоставити да се у овој забрани грађења прозора и врата насрам прозора и врата суседне куће, поред одбрамбене функције, крије и својеврсна заштита приватности какву је могао да пружи живот у збијеном приморском граду.

На фасадама су се, такође, налазили и неки архитектонски делови са нарочитом наменом. То су у Котору углавном били *gayfum* и *vadrile*. Которски *vadrile* или *altana* је била врста

¹³ *Kotorski spomenici*, vol. I, бр. 155, 163, 175; о спору Ангелуса и Палуца, в. *Kotorski spomenici*, vol. II, бр. 1002.

¹⁴ О законским одредбама, уп. И. Синдик, *н. г.*, 16.

¹⁵ С. Fisković, „Romaničke kuće u Splitu i Trogiru“, 140, 143–144. О различитим тумачењима термина *solarium*, са старијом литературом, уп. Д. Живановић, *Дубровачке куће и њолаче*, Београд 2000, 46.

¹⁶ *Kotorski spomenici*, vol. II, бр. 946.

балкона најчешће од дрвета, а који је највероватније служио за излагање и чување цвећа. *Gayfum*, односно зидано испупчење на фасади, служило је као орман, кухиња, купатило или остава. У Статуту Котора постоји члан који се односи на *gayphis et coquinis*.¹⁷ Свакако је посебно важно истаћи да се сам термин „приватно“ (*privatum*) употребљавао да означи нужнике. Налазили су се најчешће у приземљу, и било је предвиђено да се за њих ископа септичка јама. У Статуту се посебно поглавље односи на *cloachis et privatiis*. Међутим, у Дубровнику је забележено да су се смештали и на *gayfum*-у, што је изазивало прекоре и опомене кнеза и судија¹⁸. У нотарским исправама се сазнаје и о спровођењу статутарних одредби које се тичу овог питања у свакодневном животу. Которски бискуп Рајмунд, заједно са капитолом Светог Трипуна, изнајмио је 1333. године Николи Капше земљиште у Крепису, са правом да прислони своју кућу уз суседну. Хигијенски разлози су поштовани, те је искључено прислањање нужника. Из 1444. године је сачуван уговор између двојице берберина, Андрије и Јураша, према којем су се договорили да заједнички направе септичку јаму (*fonea*), односно нужник (*seminum sive privatum*) у Андријиној радњи, а да је користе обојица (*unam foneam, que est in apotheca magistri Andree, barberii*). Договорили су се да свако треба да чисти свој одводни канал до јаме, а саму јаму заједничким трошком.¹⁹

Изградња которских кућа је најчешће била поверавана домаћим градитељима (зидарима, каменарима, дрводељама). Имућнији которски грађани су имали јасне жеље како би њихов дом требало да изгледа. Често су до појединости описивали из-

¹⁷ Ц. Фисковић је повезао постојање у сплитском статуту *viridarium* и *protensum*, као и сачуване конзоле које су држале дрвене сандуке за цвеће у Сплиту и Трогиру, са Јиречековом претпоставком да су *vadrile* и *altana* у Котору служили за чување цвећа. Уп. С. Fisković, „Romaničke kuće u Splitu i Trogiru“, 145–146; К. Јиречек, И. Радонић, *Историја Срба*, књ. 2, Београд 1984, 233. О примерима у Котору, в. *Kotorski spomenici*, vol. II, бр. 9, 149, 180, 126 (*vadrile lignaminis super scalam lapideam*), 545. Године 1336. у Котору се помиње *gayfum*, в. *Kotorski spomenici*, vol. II, бр. 1019.

¹⁸ К. Јиречек, Ј. Радонић, *н. г.*, 233–234.

¹⁹ *Kotorski spomenici*, vol. II, бр. 320. ИАК СН 9, бр. 216. Препис овог документа су објавили С. Мијушковић и Р. Ковијанић, *Грађа за историју српске медицине. Документи Которског архива*, Београд 1964, 99, бр. 142.

глед прозора и балкона, захтевали одређени материјал од којег треба да буду направљени. Опат цркве Светог Василија, свештеник *Luca, condam Palme de Vene*, приликом склапања уговора 1335. године са мајстором Марком, сином Марина де Гого из Дубровника да му сазида кућу, даје изузетно прецизна упутства за величину и место бифора, трифора и обичних прозора који треба да буду урађени од корчуланског камена (*de lapidibus Corcolensibus*).²⁰

Улица и део касноготичке палате власићевске породице Драго.

Посебно су занимљиви захтеви појединаца да имају исте архитектонске делове својих кућа као неки њихови суграђани, код којих им се то посебно свидело. Марко Симеонов је приликом изградње своје куће 1334. године изричито захтевао од мајстора да му направе четири прозора, попут оних на кући Драгониса Марка Василијева. Пошто је сазидао кућу, Марко Симеонов је већ следеће године почео да опрема и унутрашњост свог дома. Са мајсторима столарима се договорио да му израде дрвене делове у његовој новој кући – степениште, ормаре, прозоре, клупе и кревете попут истих у дому Марина Мекше.²¹

Посебне тежње у погледу обликовања свог дома грађани су морали да прилагоде поштовању Статута. Усклађивање сопствене приватности и удобности са суседима најчешће би доводило до сукоба. Таквих примера је веома много у архивској грађи, а некада се предмети тужбе надовезују, те откривају предубеђења неких Которана да могу уредити своје обитавалиште искључиво према својим потребама и жељама. Већ поменути Марко Симеонов подноси тужбу 1335. године

²⁰ *Kotorski spomenici*, vol. II, бр. 1218; о свештенику Луки, в. бр. 57, 816, 930, 1030, 1076.

²¹ *Исцо*, бр. 823; *Kotorski spomenici*, vol. I, бр. 1200.

против свог новог суседа Драгимана, који у то време гради кућу, али тиме затвара излаз из Марковог подрума, те је Драгиман морао да остави приступ подруму слободним. Драгиман изгледа да није познавао или није хтео да поштује законске прописе, па је и врата своје куће направио на недозвољеном месту – наспрам портала цркве Светог Ивана *de portella*. Због тога га је тужио свештеник Албанин, опат и ректор Светог Ивана и Марка, и захтевао од њега да прегради врата и да их не користи: „*Tu fecisti portam in fronte et ex opposito porte ecclesie mee, contra formam statuti. Volo, quod claudas eam et ipsa de cetero non utaris.*“ Врло су занимљиве речи које му је Драгиман узвратио – да је он направио врата на свом дому, те да свештеник нема са тим ништа: „*Ego feci portam in domo mea. Non habes quid facere.*“ За Драгимана његов дом је његова приватност, за коју сматра да не може бити санкционисана законом и прилагођена колективним тежњама. Наравно, суд је пресудио према Статуту, односно у опатову корист. Ипак, економски интерес обе завађене стране и осећање за практично су превагнули, те је овај спор разрешен компромисом 1336. године. Договорили су се да Драгиман може имати врата отворена на погрешном месту куће, али да их може употребљавати само када буде продавао своје вино у подруму. Годишње је дужан да цркви Светог Ивана за њен празник даје четири врча доброг уља.²²

Продаја вина је, према Статуту, била дозвољена само у тавернама, у којима је *tabernarius* радио за власника вина. Овим занимањем бавиле су се и жене, те је у сачуваним исправама из 14. века забележено име Милославе крчмарице, која је радила заједно са својим мужем.²³

Како је већ било речи о подрумима и магацинима стамбених кућа у Котору, треба се задржати на једној исправи у којој се говори о сасвим другачијој функцији ових пословних простора. Басе Салвин, у то време которски судија, 1336. године је оптужио извесну Драгају да је изнајмила подрум своје куће проституткама (*meretrix*), а што је против одредбе Статута. Басе је Драгаји понудио да он сâм изнајми подрум, док је Дра-

²² *Kotorski spomenici*, vol. II, бр. 861, 926, 1370.

²³ Р. Ковијанић, *Которски медаљони*, Београд 1980, 71–72.

гаја порицала његове оптужбе: „*Non sunt meretrices.*“ Судије Марин Голија и Трипун Бућа (а и сâм Басе де Салвин је у то време био которски судија) утврдили су да је оптужба тачна, те да се проституткама не сме издавати пословни простор. Ако би то Драгаја ипак наставила, Басе има право да их истера и сâм изнајми подрум.²⁴ Није познато да ли је у Котору у 14. веку било јавних кућа, какве су постојале у већини приморских градова. У Будви су, према њиховом Статуту, *puttane* морале на посебан начин да покривају главу и нису смеле да станују у близини племкиња и монахиња. У Дубровнику су становале у кући која се налазила у једној високој улици која су називали *castelletum*, а старешина се звала опатица бордела (*abatissa de bordello*). Њима су долазили ходочасници на путу за Јерусалим.²⁵ Премда се не зна да ли је у Котору постојала јавна кућа, треба узети у обзир значење назива једне которске чесме Карампана – према *Ca' Rampani*, познатој јавној кући у Венецији у палати породице Рампани. Термин *Ca' Rampani* се већ од 14. века користио у Венецији да означи ланац ових јавних кућа.²⁶

Виле которске властеле

Попут становника других развијених урбаних средина, посебно медитеранских, и међу Которанима је постојала тежња за вођењем идеалног живота који је подразумевао и склад са природом.²⁷ Которска властела је најчешће подизала своје виле

²⁴ *Kotorski spomenici*, vol. II, бр. 1028.

²⁵ К. Лиречек, Ј. Радонић, *н. г.*, 259–260.

²⁶ Ј. Ј. Мартиновић, *Што которских грађуља*, Ријека Црнојевића 1995, 127–129.

²⁷ Култура грађења летњиковаца и провођења времена у природи била је изузетно висока у Дубровнику, који због тога може само донекле да послужи као модел за прилике у которском дистрику. О вилама које су градили имућнији Дубровчани постоји обимна литература, међу којом се може издвојити: Н. Добровић, *Дубровачки дворци*, Београд 1947; С. Fisković, *Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća u Dubrovniku* (poglavlje: *Ljetnikovci i kuće izvan zidina*), Zagreb 1947; I. Zdravković, *Dubrovački dvorci*, Београд 1951; С. Fisković, *Kultura dubrovačkog ladanja*, Historijski institut JAZU, Split 1966; N. Grujić, *Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb 1991; Д. Живановић, *Дубровачке куће и њолаче*, Београд 2000.

на обалама испод брда Врмац, у области Тивта и на подручју између Прчања и Тивта. Тимотеј Џизила у 17. веку у свом делу „Златни во“ (*Bove d'oro*) пише о селу Тиват где поседе имају „угледни људи, како због љековитости ваздуха, тако због обиља потребних добара“. Џизила на више места истиче да на тиватској равници посебно успева винова лоза од чијег грожђа се праве „пријатна вина бијела и црна, веома укусна и најбоља у Заливу“²⁸.

У првим сачуваним которским архивским писаним исправама често се сусреће помен *sella* и *villa*, односно имања Которана. Не може се утврдити да ли су на њима увек постојале и куће и какве су оне биле. Међутим, некада се помињу и капеле на имањима, што упућују на размишљање да су ту заиста биле властeosке куће намењене за боравак изван града. Куће на селу су у прво време биле предвиђене превасходно за надгледање радова на имању, те се не могу подвести под појам ренесансног летњиковца. Ипак, код најбогатијих чланова которске градске комуне тежња повлачења у природу је могла да се развија и у правцу тражења идеалног места ради интелектуалног рада, али и приређивања гозби и забава. Боравак изван утврђених градских бедема у кућама близу морске обале подразумевао је и мере заштите од напада, те се око имања и кућа, који су се простирали даље од града, налазе и куле и зидине. У архивској грађи сачували су се помени капела властеле и имућнијих грађана на њиховим имањима. Михо Бућа је имао у својим виноградима на Пучу капелу грађену да личи на цркву Свете Катарине коју је саградио Павле Болија. Словенски канцелар Стефан Калођурђевић је саградио цркву Светог Себастијана у својим вртovima, такође на Пучу. Можда је најпознатија властeosка вила тзв. *Tre sorelle* на Прчању. Уз особену и препознатљиву архитектуру која је створила мит о три сестре, налази се са северне стране капела Светог Јеронима. Има правоугаону апсиду, док се у цркву улазило из велике одаје (дворане) палате у приземљу.²⁹

²⁸ *Књижевности Црне Горе од XII до XIX вијека. Аналитички. Хроничари. Биографи*, ур. М. Милошевић, Цетиње 1996, 88, 95.

²⁹ Сматра се да је припадала Бућама, *Историја Црне Горе 2/2*, Титоград 1970, 514–515, док Ц. Фисковић сумња у то, „О umjetničkim spomenicima“, 87, нап. 174.

У оквиру властеоских поседа постојали су, поред летњиковца са капелом и имања (најчешће са маслинама, виновом лозом и воћем), и нарочито неговани вртови око куће. Никша покојног Јунија Луке Болица поклонио је 1396. године Трипку покојног Марина Буће свој део острва Страдиоти (Свети Гаврило), односно кућу, врт и појату са земљиштем (*domum ortum et cossaram cum illo terreno*).³⁰ Врт, као природа коју је човек култивисао и прилагодио себи, постојао је првенствено из економских разлога, али крајем средњег века, а нарочито усвајањем ренесансног концепта живота, уређен и негован врт добија естетско значење. У врту расту одабране биљке, цвеће и воће. У летњиковцима властеле окупљали су се песници како би пронашли надахнуће за своје стихове. Врт, као *simulacrum* природе, био је опште место љубавне лирике. За которског ренесансног песника Ђорђа Бизантија зелени и цветни врт је место у којем га Амор проналази: „Хитњом на цвјетно и зелено мјесто, / што љубавном је опасно драчом, .../ Видјех Амора сада – / Цвјетни ми убод зада...“.³¹

Не би требало занемарити ни Цизилин опис врта и летњиковаца, који се по неким особеностима може уклопити у резултате које је дало истраживање стамбене архитектуре на овом подручју: „...Сви вртови и посједи самих которских племића налазе се ту и они улажу највеће напоре да ту остваре своје приходе. Могу се видјети три или четири веома отмене палате са својим вртovima попут оних у Италији, са стаблима чемпреса, јасмина, рузмарина, ружа и ружиних пупољака различитих врста, уз неколико тврђавица, кула или, како смо то казивали, утврда направљених за одбрану.“ Такође, Тимотеј Цизила говори о неким летњиковцима, те, у свом маниру величања породице Болица, пише о величанственом и раскошном врту са палатом госпoде кавалира Болица, који се налазио на-

³⁰ *Kotorski spomenici*, vol. II, 1613; В. Ј. Ђурић, „У сенци фирентинске уније: црква Св. Госпође у Мржепу (Бока Которска)“, *ЗРВИ* 35 (1996), 24, нап. 76; I. Stjepčević, *Prevlaka*, у: *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, Perast 2003, 130, 172, нап. 187. О најновијим истраживањима остатака летњиковаца у Тиватском заливу, уп. Z. Čubrović, „Stambena arhitektura na srednjovjekovnim imanjima kotorske vlastele u Tivatskom zalivu“, *GPMK L* (2002), 199–223.

³¹ *Књижевности Црне Горе од XII до XIX вијека. Изабрана поезија. Ђ. Бизантиј, Ј. Пасквалић, И. Б. Болица, ур. С. Калезић, Цетиње 1996, 70.*

спрам града. Према његовим речима, врт је пун различитог цвећа, стабла наранџе и кедрова. У врту се налази и рибњак. О идеји повлачење из града, ради одмора и уживања, сведочи Џизила: „Ту многопоштовани господин Фрањо Болица често залази ради одмора. Понекад на ово мјесто долази бискуп, ректор и друга господа, јер је оно изнад сваког људског очекивања забавно и пуно сваке раскоши и мајсторства, које је великоскушност Болица могла и знала смислити.“³² Не улазећи у веродостојност сваког детаља, Џизилин запис из 17. века је изузетно важан јер сведочи о ренесансном концепту виле и врта, у којем су се окупљали племићи и високо свештенство, а који се развијао као такав од 14. века и нарочито 15. века.

Вода у свакодневици

Приликом разматрања односа Которана према води у средњем веку, прво што се запажа јесте нарочито географско окружење града. Са западне стране бедема је море, са северне речица Шкурда, са јужне подморски извор Гурдић. Када се томе додају и веома честе падавине, могу се предвидети све добробити и опасности које је вода доносила средњовековним становницима града. У самом граду постојали су бројни бунари, на реци Шкурди млинови, у вртovima канали за наводњавање... У нотарским исправама из 14. и 15. века учестало се у склопу приватних кућа помињу бунари (у једној исправи из 1332. године помиње се кућа код цркве Светог Бартоломеја са степеништем и бунаром),³³ али и као заједнички и јавни. Значај који су грађани придавали бунарима огледа се у њиховом помену приликом лоцирања кућа. Приликом пописа имовине покојног Марка златара 1508. године наводи се и његова кућа код бунара (*il pozzo*) у *contrata S. Martini*.³⁴

У Котору је свакако најпознатији извор слатке воде био онај на данашњем Пучу, а по којем је овај терен изван ко-

³² *Књижевности Црне Горе од XII до XIX вијека. Аналитички. Хроничари. Биографи*, 95–96.

³³ *Kotorski spomenici*, vol. II, бр. 213.

³⁴ ИАК СН 25, бр. 252.

Гурдић са бастиионом и јужним вратиима града (грађена од 13. до 18. века).

торских бедема добио назив *Puteus* или *Puzo*. О овом извору пише, средином педесетих година 16. века, Иван Бона Болица у својој песми *Ојис залива и града Којџора*: „Скривен је слатконосни млаз из трске шикнуо густе, / извор обрастао трском а Пуча зову га људи. / На њему се одасвуд састају да захите воде / дјевојке њежне у расправи којано прва ће бит.“³⁵ Слична запажања има и бенедиктинац Тимотеј Цизила непуни век касније у свом делу *Злајни во (Bove d'oro)*: „... на око двије миље на морској обали смјештена је једна веома отмена чесма названа Бунар (*il Pozzo*), у близини зелене ливаде. Из чесме теку воде веома укусне и лијепог изгледа, бистре и прозрачне, и њима се свако служи. А посебно због свјежине и мекоће које садрже у себи, слушкиње је преко љета носе у неким великим дрвеним посудама, лијепо израђеним да свако може узети два или три ведра, каква се користе у Италији. Оне их носе на глави, без придржавања рукама, са толико окретности и хитрине да кад их посматраш изгледају као да лете.“³⁶

Као што се из књижевних извора види, женама је било намењено да се брину о снабдевању домова пијаћом водом. Такође, посао жена је био и да одлазе на реку да перу веш. О праљама на реци Шкурди сачувано је више различитих сведочанстава у писаним изворима. Праље су се окупљале у близини

³⁵ Књижевности Црне Горе од XII до XIX вијека. Изабрана поезија. Ђ. Бизанџи, Ј. Пасквалић, И. Б. Болица, 325.

³⁶ Књижевности Црне Горе од XII до XIX вијека. Аналитички. Хроничари. Биографи, 84–85.

доминиканског манастира Светог Николе, који се налазио изван бедема на реци. Одлазак по воду или прање веша изгледа да је био ризичан за слушкиње које су чешће у тим приликама доживљавале физичке насртаје и злостављања од стране младића, како је забележено у два судским жалбама из 1476. године. Пишући о млиновима на Шкурди и дрвеном мосту, Тимотеј Џизила даје занимљиво запажање да су се по мосту шетала господа по јутарњој и вечерњој хладовини, а да су понекада то радили и црквени прелати „али не тако често, због тога што обично овдје праље перу робу“³⁷.

Лирски мотив девојке која је загазила у воду био је веома омиљен у ренесансном песништву и у неком стиху се препознаје инспирација потекла из реалног призора свакидашњег живота. Которски ренесансни песник Лодовико Пасквалић написао је у првој половини 16. века стихове *Убавом Гурдићу*, у којима се истиче једна изузетна лична емоција настала при погледу на вољену која се купа у Гурдићу: „Кажи, док драгана моја у води нага ти плива, / или умаче тек голијени бијеле ко снијег, / да ли и твоје воде необични захвата пламен, / да ли сагорјеваш ти, мада си студен ко лед...“ А затим кроз бол и јад, увек присутан у петраркистичкој поезији, песник уздише: „Камо среће да такав ми призор не зарази очи...“ Пасквалић пише и о лепоти девојака (нимфа) које су одлазиле на реку Шкурду, премда са мање личног становишта: „Племенита ријеко, што бујаш из хриди, / И силазећи носиш данак мору / С твојим нимфама у љупкоме збору / Долима цвјетним којим свијет завиди.“³⁸

Покрај реке Шкурде, у близини бедема, налазили су се бројни вртови. Такође, са друге стране града, на Пучу, у близини манастира Светог Фрање постојали су вртови и виногради. Винограде и вртове је *ad Puteum*, међу многима, имао и Михо Бућа, један од прокуратора који су платили грчке сликаре у Катедрали, који је у својим виноградима на Пучу са-

³⁷ *Исто*, 55. Судске жалбе жена које су доживеле злостављања обрадила је L. Vlehnova-Čelebić, *Žene srednjovekovnog Kotora*, Podgorica 2002, 176, 310–311.

³⁸ *Књижевности Црне Горе од XII до XIX вијека. Изабрана поезија. Ђ. Бизанџи, Љ. Пасквалић, И. Б. Болица*, 195, 278–280.

градио и црквицу, као и Јелена, ћерка Медоша Драго, која је опоручно оставила честицу *lignum crucis* Катедрали. Которски властелин Трифон, покојног Матије Бућа, 1508. године нагодио се са фрањевцима овог манастира око изградње међе и канала за наводњавање у *contrata Puzo*, где су се налазили и Бућини и фрањевачки виногради. Утврђене су појединости око садње лозе и смокава код граничне међе, а пошто је вода текла из Трифоновог винограда у манастирски, Бућа је пристао да на свој трошак ископа канал на манастирском земљишту и огради га међом.³⁹

Исхрана, трговина и сајмови

Поред бунара, у судским исправама се, приликом лоцирања кућа, среће још један појам – пекаре (*furnum*). Снабдевале су град хлебом и биле од суштинске важности за преживљавање становника. Често су се налазиле покрај цркава, па се Свети Јаков и помиње са епитетом *ecclesia S. Jacobi de furno*. Пекаре су се такође градиле и покрај властеоских и грађанских домова. У четвртој деценији 15. века помињу се которски пекари Радослав, Трипун, Никола.⁴⁰ Као што су биле дужне да снабдевају домове имућних Которана водом, посао слушкиња је био и да доноси хлеб из пекара. Године 1326. слушкиња Радуља се обавезала которском лекару на службу и у уговору су посебно истакли да јој је задужење да доноси воду и односи хлеб да се испече у пекару.⁴¹

О тадашњој уобичајеној исхрани Которана писани извори не говоре много. Међутим, о неким најважнијим прехранбеним намирницама може се сазнати посредно, првенствено на основу учесталости њиховог помена као трговачке робе и извозног артикла. Котор је извозио со, вино и воће, док је из Срби-

³⁹ Архивски подаци о овим активностима Миха Буће, в. *Kotorski spomenici*, vol. I, бр. 662; vol. II, бр. 723, 1613; о Јелени Драго, в. *Kotorski spomenici*, vol. I, бр. 1132; vol. II, бр. 317, 958. Исправа из 1508. г. ИАК СН 25, бр. 307.

⁴⁰ *Kotorski spomenici*, vol. II, бр. 187; ИАК СН 5, бр. 644 и 813.

⁴¹ „...portare aquam ad sufficientiam domus sue, portare ad furnum et reportare domum suam panem...“, в. *Kotorski spomenici*, vol. I, бр. 71.

је и Зете увозио стоку, суво месо, маст, сир, мед. Од воћа се најчешће у исправама помињу смокве (*figus*), засађене у виноградима и вртovima.⁴² Свакако најважније животне и трговачке намирнице, за које су постојале посебне царинске и друге законске одредбе, биле су жито, со и вино.

Сасвим сигурно је риба често била на которским трпезама, као што се и занимање рибар често среће у исправама. На риболов је постојао законом утврђен порез који је наплаћиван, а од којег су приход убирале которске кларисе. Поред рибе, важан прехранбени артикал, нарочито у исхрани морнара, било је усољено свињско месо.⁴³

Прехрамбена и друга трговачка роба продавала се углавном у дућанима и на которским трговима. Једном седмично у граду се спајала трговина, религија и забава. Традиционално је недеља била дан када су се у Котору окупљали грађани и сељаци ради трговања, све док средином 15. века, алудирајући на савест и побожност верника, црква није увела забрану пословања одређеним празничним данима и променила одржавање трговачког сајма у суботу.

Главна места на којима су се грађани окупљали ради међусобних сусрета, пословања и забаве били су градски тргови, средишта урбаног живота. Као најважније тачке града, цркве Светог Трипуна и Свете Марије Колеђате имале су и своје велике тргове. На *Platea sancti Triphonis* окупљала се которска властела, док је трг пред конкатедралном црквом Свете Марије *de flumine* био намењен грађанима и пучанима. Трг поред главних морских врата од града, познат у средњем веку као заједнички (*platea communis*), користили су и племићи и грађани, али и војска и странци.

Године 1435. которска општина је, према жељи цркве, одредила црквене празнике који треба да се прослављају нерадно.⁴⁴ Одредба коју је издао бискуп Марин Контарено све-

⁴² *Kotorski spomenici*, vol. II, бр. 644, 873, 1017, 1243; ИАК СН 6, бр. 168 и 894.

⁴³ G. Čremošnik, „Kotorski dukali i druge listine“, *Glasnik ZMBH XXXIII–XXXIV*, Sarajevo 1921–1922, 158; P. Ковијанић, *Которски меѓавољни*, 146; K. Жиречек, J. Радонић, *Историја Срба II*, 249–250.

⁴⁴ И. Синдик, *н. г.*, 141.

чано је прочитана приликом велике мисе са портала цркве Светог Трипуна, да би онда била и причвршћена на главна врата Катедрале. Бискуп је прописао низ црквених празника током којих није смело да се ради, те су све радње у граду морале да буду затворене. То се односило и на недељу, као традиционални трговачки дан. Према одредби, осим прослављања појединих светитеља, празнични дани су били три дана Божића, 31. децембар, као последњи дан године, три дана Ускрса, све недеље у години, Спасовдан, *Corpus Christi*, три дана за Духове и Велики петак. Да је овај пропис остао без правог резултата сведочи податак да је которски бискуп 1436. године морао да запрети и казном изопштења свим грађанима Котора који би радили за време празника. Ипак, све до 1443. године у Котору су се задржали недељни сајмови. Недељом би редовно долазили сељаци из околине и износили на продају своје производе. Такође би присуствовали и великој миси у Катедрали. Недеља је традиционално био дан када су се град и село зближавали по многим основама. На примеру овог сајма могу се уочити особениости живота 15. века у једној градској комуни, који је спајао град и село у оквиру трговине, забаве и поштовања култова. Коначно укидање недеље као трговачког дана уследило је тек пошто је један проповедник припремио верника на ту промену. У питању су проповеди малог брата Николе Задрањина, које су одржаване током зиме 1443. године у Катедрали. Фра Никола је жаром у проповедању успео да пробуди савест и најокорелијих которских трговаца. Оваква појава проповедника који су своје беседе усмеравали против материјалних добара, од половине 15. века забележена је у италијанским градовима. Након проповеди малог брата, кнез Леонардо Бембо је сматрао да је могуће увести нови закон о трговању. Током заседања Малога већа о овом питању, пред провидуром се појавила депутација которске властеле и пучана са захтевом да се закон не донесе, јер ће значити потпуни крах которског сајма. Преокрет је настао када је у дворану за већање ушао которски бискуп Марин Контарено са фра Николом из Задра. Запретили су највећим црквеним казнама ако би се Которани држали *contra timorem Dei et honorem mundi*. Коначно је донет закон да се недељни сајам ограничи на предмете дневне употребе. Одржавање великог которског сајма је умерено са недеље на суботу. Међутим,

последнице су биле далекосежне и градска трговина је почела да јењава. Од тог времена све више напредује недељни сајам у Херцег Новом.⁴⁵

Прослава њајџрона града и виџешка џакмичења

Свечане прославе црквених празника имале су највећи значај за градску комуноу, јер су представљале видљив знак на-претка, угледа и побожности града. Грађани су веома радо и у великом броју учествовали у процесијама, прославама и витешким такмичењима.

У которским средњовековним писаним документима мало података је сачувано о црквеним процесијама и прославама светитеља. Због значаја који је имала за град, свечаност прославе патрона Котора је нешто више заступљена у изворима. Тада би цео град узимао учешће у церемонији. У Котору је, као и у другим градовима са муниципалним уређењем, постојала нарочита повезаност између катедралне цркве и града, односно которске општине. Сви важни грађански и црквени документи, као што су тестаменти и инвентари црквених добара, чували су се у ризници Катедрале. У веома значајним приликама Велико и Мало веће је држало седнице у цркви Светог Трипуна или *sub lobia sci Tryphonis*. Велики део јавних послова одвијао се на тргу пред Катедралом. Пред црквом Светог Трипуна оглашавале су се и све судске и законске одредбе.⁴⁶ На који начин се истицала повезаност градске општине, њеног светитеља заштитника и цркве, може се добро сагледати у садржају једног декрета из 1413. године, који прописује услове за улазак у братовштину капитола каноника Светог Трипуна у катедралној цркви. Након речи како је побожност према Богу надахнула Капитол которски да покаже пут народу, следи: „...Њима се чинило похвално да се обрете на хвалу његову и вјечно управљају и живима и мртвима у Катедралној цркви Св. Трифуна, чија је слава читавом граду донијела божанску милост, да

⁴⁵ А. St. Dabinović, *н. г.*, 82–83, 94, 136–137.

⁴⁶ О односу которске средњовековне комуне и цркве, уп. I. Stjerčević, *н. г.*, 9; И. Синдик, *н. г.*, 139–146.

се увећа божански култ и тај чувени светац излије на Которане своје милосрђе и заштити их од свих несрећа, и одржи их у светом налогу.“⁴⁷

О обичају прослављања празника Светог Трипуна, први сачувани писани извор јесте закон из 1417. године: *De ceremonia fienda seu offerenda in solemnitate Beatissimi Martyris Sancti Triphonis, Protectoris Civitatis Cathari per Officiales ipsius Civitatis*. Будући да се у документу наводи да се процесије по граду одржавају према старом обичају (*secundum antiquam consuetudinem*), може се претпоставити да су у главним цртама задржани обичаји из много ранијег периода. У статутарној одредби се истиче: „...И будући да чуда св. мученика Трифуна нијесу ни мала ни безначајна, он јесте и био је заштитник овог града. Њему би се чинило незахвалним ако му неки племић или главар овог града не би указао почаст и обред. Стога, да се не би увриједила светост бл. Мученика, већ да се овом граду помогне и да буде од добра на боље, племићи овог града су хтјели достојно и корисно, на доље поменуте начине да то обезбједе....“⁴⁸

Током свечаности Трипуњдана, у част Бокељске морнарице, приређивани су обеди, тзв. *le tavole di San Trifone*. Након што би морнарица симболично примила власт у своје руке како би се старала за сигурност града, један градски судија би 2. фебруара припремио свечани обед испред Колеђате, а други судија следећег дана пред Катедралом. Према речима млетачког провидура Моисеа Рениера, 1525. године, на овим банкетима се пило пуно вина и изговарале су се здравице „...*et cum dicto vino tutti stanno secondo il loro costume et parlare su zdravize*“⁴⁹. Након свечаног обеда уследила би и процесија, односно пренос светих моштију из разних цркава у Катедралу. У процесији је ношена Пресвета глава светог Трипуна по граду, са литанијама и свечаним опходом, уз пратњу племића и грађана који су носили у рукама воштане свеће. Након повратка процесије сви који

⁴⁷ *Monumenta Montenegrina VI*, 236–237.

⁴⁸ *Истѐо*, 240–241. И. Стјепчевић доноси превод документа, *н. г.*, 48–50.

⁴⁹ G. Gelcich, *Storia documentata della Marinerezza Bocchese*, Ragusa 1889, 44. Реч здравица је била позната Млечанима који је често употребљавају када описују словенске гозбе – в. К. Жиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба II*, 293, *нап.* 213.

су носили свеће треба да дарују восак Катедрали на част мученика светог Трипуна. Восак се предаје архиђакону и прокуратору за обнову Катедрале и за украшавање реликвија.

Уочи и на дан прославе празника Светог Трипуна пред Катедралом је извођено коло светог Трипуна. Његове фигуре, које се и данас играју, показују елементе средњовековних обредних игара. Коло се некада изводило и у самој цркви, пошто је сачувана одредба из 1425. године која забрањује играње и певање у цркви. У суседном Дубровнику се уз звуке фрула играло у Катедрали уочи дана Светог Влаха, док се испред цркве играло на сам дан прославе.⁵⁰

Елементи витешке културе у Котору током касног средњег века могу се запазити у одржавању турнира (*giostra*). *Giostra*-у је приређивала Бокељска морнарица на празник Светог Трипуна. Победник турнира би добијао награду од двадесет дуката. Осим на Светог Трипуна, витешке игре су, након прихватања венецијанске врховне власти, одржаване испред градских зидина и на празник Светог Марка. Млетачка Сињорија је одобрила два плашта, у вредности од двадесет дуката, да се поклоне победнику у стрељању на дан светог Марка и победнику у гађању на празник Светог Трипуна.⁵¹ Није познато на ком су месту одржавана ова такмичења, а претпоставља се да је оружје бивало поређано, према тадашњем обичају, у клаустру неког од манастира или у вестибилу Катедрале.

Међутим, о једном такмичењу у гађању са многим појединостама обавештава нас двадесетих година 17. века Тимотеј Џизила у свом *Bove d'oro*. Може се претпоставити да су такмичења сасвим слично изгледала и током касног средњег века, будући да имају дугу традицију. На ушћу речице Шкурде у море у Џизилино време налазила се лођа, која се надовезивала на бедем према кули, испод које су младе тобције училе да гађају. Даље од овога се протезао мост од хриди са шеталиштем на којем су се, у време карневала, господа у свечаним одорама на арапским и турским коњима такмичила у гађању

⁵⁰ К. Жирчек, Ј. Радонић, *н. г.*, 293–294; М. Илијин, „Народне игре у Боки Которској“, *Споменик САН СШ* (1953), 249–254.

⁵¹ G. Gelcich, *н. г.*, 42–45; I. Stjepčević, *н. г.*, 55; A. St. Dabinović, *н. г.*, 84.

дрвене лутке *quintana*. Џизила напомиње да се то чини ради разоноде и задовољства господе и њихових дама, које посматрају такмичење са градских бедема. Витез који би победио добијао је новчану награду и плашт, али и могућност да до своје куће буде праћен једним свирачем који би весело ишао испред њега и свирао.⁵²

У Котору је, као и у другим градовима у 15. веку, и међу пучанством било снажно развијено осећање за витешко понашање, а услед страха од турске инвазије и ширења исламске вероисповести створена је и потреба да се оно у стварном животу спроводи. Године 1477. водио се у Котору један процес,⁵³ који одсликава друштвене односе на овом подручју и нарочито права која су жене имале пред судом, односно у којој се мери уважавала њихова реч. Догађаји, који ће овде бити укратко описани, важни су и за ову тему јер говоре о нечему што би се условно могло означити као опште место у тзв. витешком понашању на овом подручју, а то је спасавање девојке да не падне у руке Турчину. Наиме, отац, Радич Младиеновић из Стрпа (област херцега Влатка) продао је своју ћерку турском субаши у Сјеници, да би се ослободио заточеништва. Пераштани, предвођени извесним Стјепком и ковачем Дабижином, кренули су лађама, а потом и коњима, да ослободе девојку да не оде у ропство (*reddimerent dictam puellam, quod ne iret in captivitatem*). Под Бијелом су Пераштани пресрели двојицу која су водила девојку субаши, одвели их у Котор и бацили у тамницу, а девојку вратили мајци. У Котору је поведено суђење да ли су ова двојица мартолози, тј. хришћански пребези из крајева који нису били под турском влашћу, а који су отишли у турску службу да пљачкају хришћанско становништво. У горњој дворани которске палате водило се суђење, али и у соби за мучење *in camera torture*. На крају су осумњичени ослобођени, изјавивши да су водили девојку по њеној молби (*conducebat dictam puellam ad suas preces*).

⁵² Књижевности Црне Горе од XII до XIX вијека. Аналитички. Хроничари. Биографи, 87–88.

⁵³ На основу докумената из архива у Перасту овај догађај је представио: Р. Butoras, „Proces o martolozima 1477. godine u Kotoru“, *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku I*, Dubrovnik 1952, 133–144.

Болести и лечење

Као што смо могли да уочимо, живот града се огледао у свом најсјајнијем виду у свечаностима, када би сви грађани узимали учешће сходно свом друштвеном статусу. Надметања у физичким активностима доносила су победницима сјај, успех, задовољство и популарност међу дамама. Занимање за телесну снагу и спретност у руковању оружјем проистицало је из сталних ратних опасности. Међутим, средњовековни човек је показивао и велику бригу за своје телесно здравље. Опасности које су доносиле болести, посебно смртоносне епидемије, стављале су у први план здравствену културу града, али и поштовање светитеља заштитника од појединих болести. Тестаменти, нарочито они писани за време епидемије куге, сведоче веома живо о душевном стању људи уплашених од смрти и од неизвесности које доноси чистилиште.

Било да је лекове прописивао апотекар, лекар или травар, лечење је најчешће подразумевало коришћење лековитог биља. Вртови апотекара су се налазили на Крепису. Три инкунабуле са медицинском тематиком које се данас чувају у Которској бискупији,⁵⁴ сведоче о главним темама интересовања средњовековних људи о питању медицинске праксе. Прва говори о деловању противотрова у пракси чувених лекара, друга представља збирку лекова чији је аутор апотекар (*aromatarius*) Паулус Суардус, а трећа књига, изузетно занимљива, намењена је лекарској пракси „од главе до пете“, како се и истиче у њеном називу.

Познавање лековитих својстава трава имало је у Котору дугу традицију. Околна брда су обилувала разноврсним биљем, те рана појава апотекара и апотеке у граду не зачуђује. Први помен апотекара је ограничен годином 1326, из које потичу прве сачуване исправе которског нотаријата. Може се претпоставити да су апотекари радили у Котору и раније, будући да се у другим далматинским градовима помињу у последњим деценијама 18. века. Которски апотекари су углавном били Ита-

⁵⁴ М. Milošević, *Inkunabule i postinkunabule Kotorске Biskupije*, у: *Pomorski trgovci, ratnici i mecene*, Podgorica–Beograd 2003, 512.

лијани, док је Которанима било забрањено да буду апотекари у свом граду.⁵⁵

У 14. и 15. веку зграда апотеке се највероватније налазила у Крeпису у близини цркве Свете Марије Колеђате. Данас се на палати Грубоња, која у основи потиче скраја 16. века, налази узидан рељеф, највероватније амблем апотеке, са представом лобање кроз чије очне дупље излазе змије, испод је преломљена бутна кост са мишом, гуштером и коњачом.

Поред которских градских апотекара, може се доста поуздано претпоставити да су се апотекарством бавили и монаси у својим манастирима. Било је уобичајено да манастирски редови имају своје сопствене апотеке, намењене лечењу болесне браће. Познато је да су се у Котору фрањевци бавили траварством, јер су према својој Регули имали обавезу одржавања апотеке у манастирима.

Траварство је било блиско и обичним, односно медицински необразованим људима. Поред градског апотекара и фрањеваца, у которском дистрикту траварством су се често бавиле жене, те је у народу било снажно присутно веровање у чудотворне моћи ових „вештица“. Џизила је забележио како кружи прича да се на Ловћену „у одређено доба године скупља велики број вјештица и других злоћудних жена са све четири стране свијета, гдје оне обављају предсказања и бацају своје чини, а оне које се касно овдје појаве, демони сурово кажњавају“⁵⁶.

Окренутост биљу као извору лечења, запажа се и у которској ренесансној поезији. Лодовико Пасквалић у 16. веку

Улица ѓрадске четвртии Крејис на брду Свети Иван.

⁵⁵ О апотекарству у Котору, в. Р. Ковијанић, И. Стјепчевић, *Културни животи старога Котора* (XIV – XVIII вијек), књ. II, Цетиње 1957, 59–69; Р. Ковијанић, *Которски медаљони*, 75–78.

пише песму свом болесном пријатељу Камилу Драгу, у којој се обраћа за помоћ античком богу исцелитељу Аполону Фебу да га излечи лековитим биљем. Такође, песник помиње и магију као помоћ за љубавне патње, али која код њега не делује, већ његов бол може да се умањи само „лијепом господ“ са „љувеном облогом“.⁵⁷

Један од најснажнијих катализатора страха у касном средњем веку била је епидемија куге, ендемична од 1348. године. Она неповратно мења начин живота средњовековне Европе, утичући на манифестације побожности и нарастање наде у божанску интервенцију и посредништво светитеља заштитника. Нарочито у 15. веку, прослављање светитеља заштитника од куге добија своју потпуно уобличену форму, како у црквеној пракси тако и у иконографији представа ових светитеља.

Слика о измењеном животу људи, страху Которана током епидемије куге, може се стећи читањем тестамената и сведочењима очевидаца почетком 16. века. Посебну динамику ствара садржај и ток излагања у овим тестаментима, који се јавља као потпуно измењен од уобичајене Статутом и традицијом прописане форме. Од јуна до децембра 1503. године сачувано је више тестамената на основу којих се несумњиво закључује да је то било време снажног харања куге. Због страха од заразе, у ово време су прихватане као важеће и опоруке које нису потписали сведоци, као у случају опоруке Луџије, удовице Ђука Смолоновића, када је свештеник Трипун де Пасквалибус посведочио да је видео Луџију на балкону и да га је она звала у кућу да опоруку потпише, али се он није усудио, због страха од смртоносне болести.⁵⁸ Према динамици описивања догађаја који су пратили састављање опоруката током трајања ове епидемије, издваја се испитивање сведока у вези са опоруком једне доминиканске трећереткиње. Луџија *riçocara* је саставила опоруку за време трајања куге у граду. Део своје ку-

⁵⁶ *Књижевности Црне Горе од XII до XIX вијека. Аналитички. Хроничари. Биографи*, 52–53. О забележеним догађајима везаним за деловање „вештица“ у нешто каснијем времену, уп. П. Шеровић, „Неколико архивских података о вјештицама“, *Прилози КЛИФ* 3–4 (1958), 149–153.

⁵⁷ *Књижевности Црне Горе од XII до XIX вијека. Изабрана поезија. Ђ. Бизанџи, Љ. Пасквалић, И. Б. Болица*, 181, 310.

ће у *contrata S. Maria di fiume* завештала је доминиканском манастиру Светог Николе, али у међувремену се опорука изгубила, па је због тога затражено испитивање сведока. Изјаве сведока, которских властелина, говоре о њиховим најдубљим страховима, који су утицали на њихово понашање, које би вероватно било другачије у нормалним околностима. Бућа, први сведок, дао је изјаву како га је Луџија позвала да потпише опоруку, али јој је он рекао да нађе састављача опоруке, свештеника Зуана Граса, да то уради. Да би се сусрео са осталим племићима и поразговарао о ситуацији, Бућа је отишао до лође на тргу пред Катедралом. Властелини су му потврдили како су по кућама већ многи заражени од куге, а међу њима је и служавка поменутог свештеника. Тада се појавила и Луџија, поново тражећи од Буће потпис, јер није могла да оде код свештеника, пошто му је служавка оболела. Бућа је, због сумње и страха да је ипак унела опоруку у заражену кућу, одбио да потпише, а потом, заједно са племићима, грубо отерао Луџију даље од себе. Према изјави сведока Ивана Боне, Бућа ју је отерао речима: „Одлази!“ (*Ande, ande via*), јер се плашио куге. Бућин брат је изјавио како му је на тргу Светог Трипуна Луџија много тога испричала, али се он садржаја разговора баш не сећа најбоље, јер је тада био у великом страху од куге.⁵⁹

Тестаменти писани у лето 1503. године садрже разна обавештења о зарази која влада у граду. На почетку своје опоруке Петруша, удовица Илије Бранковића из Котора, изражава свој страх од куге и каже да у граду има пуно мртвих. Петруша саопштава жељу где треба да сахране њу и њену децу, ако би умрла од заразе. Приликом одређивања наследника потресно се набрајају у градацији све могућности, ако би претходно одабрани ипак постали жртве куге.⁶⁰

У време епидемије куге људи су масовно напуштали град Котор (*omnes ex civitate fugiebant epidemiam*), што се може закључити из исправе из 1430. године.⁶¹ У парници, која се водила 1432. године око тестаментa умрлог од куге, каже се да су

⁵⁸ ИАК СН 23, бр. 595, 602. Препис исправе доноси Л. Блехова-Челебић, „Помени куге у которским нотарским исправама 1326–1503“, *Историјски записи* LXXV, бр. 1–2, Подгорица 2002, 47–48.

⁵⁹ ИАК СН 23, бр. 667–671.

средства да се читају молитве за спас од куге, а некада и целокупну своју имовину даривали цркви у којој је требало да почивају са породицом. У једној опоруци од 16. јануара 1498. године завештана је целокупна имовина да се стално читају молитве за спас од куге и наглашено је да се од овога може одступити само у случају ако би се куга појавила и људи побегли из града.⁶³

Године 1432. вођен је судски процес у којем Маруша, удовица Марина Косамор, тражи суму новца од куће коју јој је покојни Симик Болица оставио. Маруша је служила Симика док је био заражен од куге и каже да је тада гледала смрти у очи: „...*che ly servuy in sua grande neçessità in tempo de pedimia guardando mia morte a ly hochy...*“⁶⁴.

Осим у периоду куге, када се због страха у опорукама јасније може препознати лична нота, и у мирнијим временима у граду људи понекад исказују своја осећања састављајући завештања. Један изузетан пример личне жеље и емоције, исказани су у тестаменту Михаила, покојног Николе Бућа, из 1487. године. Његова жеља је да буде сахрањен пред вратима цркве Светог Трипуна где се деца играју орасима на рупе⁶⁵. Жеља једног средњовековног властелина је да место његовог упока буде најславнији градски трг и његова Катедрала, али то место за њега има и једно сасвим лично значење, као место где деца проводе време у игри. На главном тргу пред которском катедралом, на месту његовог гроба, наставиће да се прожимају јавни градски и приватни живот.

⁶¹ ИАК СН 4, бр. 15–17.

⁶² ИАК СН 4, бр. 570–576.

⁶³ ИАК СН 23, бр. 541.

⁶⁴ ИАК СН 4, бр. 550–557. Вероватно је реч о епидемији која је трајала 1422. године, како се види из друге исправе о истом процесу, ИАК СН 5, бр. 637. Препис исправа објавили су С. Мијушковић и Р. Ковијанић, *н. г.*, 72, 74, бр. 76, 82.

⁶⁵ ИАК СН 23, бр. 565.